

De transitie van zorg en welzijn naar de gemeenten

Juan Lois Vives, man van zijn tijd en ver daarna?

Ton Notten

Het fenomeen armenzorg treffen we in de gehele geschiedenis van de mensheid aan, maar laten we ons beperken tot de West-Europese arrangementen die bepalend werden voor onze huidige samenleving: de Nieuwe Tijd. Vanaf het begin van de zestiende eeuw. Kenmerkend daarvoor is de opkomst van het 'mechanistisch-mathematisch wereldbeeld'. Er kwamen nieuwe manieren van produceren op, en nieuwe sociale verhoudingen. De feodale standenmaatschappij verschoof naar een samenleving met een nieuwe, ondernemende klasse, de burgerij. Nieuwe staten vormden zich, die door overzeese uitbreidingen en slavenhandel nieuwe grondstoffen gingen delven. De helft van de bewoonde wereld verstedelijkte en 'rationaliseerde'. De aarde bleek geen pannenkoek te zijn, in het centrum van het heelal, maar een bol, omtrek veertigduizend kilometer, die elk etmaal om haar as draait en ieder jaar in een ovalen circuit om de zon. De geniale uitvinding van die Nieuwe Tijd is de boekdrukkunst. Van de theologie en de filosofie, en derhalve van de kerk van Rome, die de wetenschapsbeoefening tot dan toe bij elkaar hielden, maakten zich de natuurwetenschappen los met hun empirische en experimentele benadering, gestaafd door uitvindingen en ontdekkingen. De splitsing in het westerse christendom, met de Hervorming, is niet slechts een godsdienstige, ze verzinnebeeldt schoksgewijs de statelijke, economische en sociale veranderingen van onze maatschappij.

Van deze en andere veranderingen kan men er niet één onverkort als oorzaak of motor van de andere aangeven – daarvoor hangen ze te nauw met elkaar samen. En er is niet één begindatum van de Nieuwe Tijd voor geheel West-Europa. Op de ontwikkelingen in Noordwest-Europa van rond 1500 lopen die van het humanisme en de Renaissance van Italië wel anderhalve eeuw vooruit. Daar bloeiden de filosofie, kunst, wetenschap, de democratische stadsinrichting en het handelskapitalisme.

Het humanisme van de Nieuwe Tijd is een rationeel antropocentrisme 'dat uitgaat van het menselijk bewustzijn en dat de waardering van de mens tot voorwerp heeft, onder uitsluiting van datgene wat hem van zichzelf vervreemdt, of het hem nu aan bovenmenselijke machten onderwerpt of hem ten nutte wil maken van ondermenselijke doelen' (Schischkoff 1978, 291). Deze

overtuiging keert zich bijgevolg tegen de kerkelijke suprematie en richt zich, onder verwijzing naar klassieke idealen, op een optimale ontplooiing van menselijke mogelijkheden. Het humanisme van de Nieuwe Tijd (Dante, Petrarca, Boccaccio, Machiavelli, Leonardo da Vinci, Paracelsus, Galilei, Bruno, Bacon) is niet alleen een voorbeeldige geesteshouding van de hogere klassen en de burgerij, het biedt de rechtvaardiging van tal van maatschappelijke veranderingen.

De gewijzigde aanpak van de armoede behoort tot al die veranderingen. Tot het einde van de Middeleeuwen werd armoede met theologische argumenten verdedigd als een maatschappelijk gegeven, een deugd zelfs, als een afspiegeling van de hemelse werkelijkheid. 'Zalig de armen van geest; want hun behoort het Rijk der hemelen' (Mattheus, 5:3) luidde de interpretatie, die meteen de armenzorg verdedigt, want 'die zich des armen ontfemt, leent den Heer' (Spreuken, 19:17). Een gift aan de arme is een meelij-gift, een aalmoes (in het Oud-Grieks: ἐλεήμωνσυνή, eleèmoosunè). De een z'n armoede bespaart de ander, de gever, Gods roede. Wat 'n sluitende systematiek! Armoede gold in de kerk van Rome bovendien als een toewijding aan God, en heel zijdelings als een theologisch protest tegen de rijkdom en de dogma's van de kerk. De oprichting van de orde der Franciscanen in de dertiende eeuw getuigt van beide.

Vanaf de zestiende eeuw verliest de armoede deze uitsluitende Roomse rechtvaardiging. Het calvinisme en ook het katholieke humanisme van Erasmus en Thomas More stellen dat arbeid noodzakelijk is, en armoede verwerpelijk en schaamtevol. Armoede gaat men zien als een maatschappelijk probleem, als een bedreiging van de sociale rust. Plaatselijke regenten en handelskapitalisten stimuleerden een 'sociaal(ped)agogisch' geïnspireerde armenzorg. De Middeleeuwse bedeling van de armen (lees: wezen en weduwen, criminelen, hoeren, misdadige jeugd, dagloners, zwervers) verschoof, rationeel en consistent, naar opvoeding, straf en arbeidsdwang. De rechtlijnigheid van het denken van de bestuurders en hun welbegrepen eigenbelang werden niet uit het oog verloren. 'Virtutis est domare quae cuncti pavent' ('Het getuigt van moed te temmen hetgeen iedereen vreest') is de spreuk van Seneca die we nog altijd kunnen lezen boven het toegangspoortje

tot het Amsterdamse Rasphuis (Heiligeweg) van 1596. Dat was een inrichting van gedwongen opvoeding van arme, criminele mannen – ‘castigatio’ (‘kastijding’) staat er onder de beeldengroep boven de ingang waarbij de stedemaagd geketende mannen met een zweep bewerkt, of ‘raspt’, zoals zij daarbinnen moesten doen met het Braziliaanse hout ten behoeve van de plaatselijke textielverfindustrie, een concurrent van de regionale bedrijvigheid. Een opvoedings- en strafinrichting voor arme vrouwen, het Spinhuis (aan de gelijknamige steeg), kwam een jaar later in de stad en de tekst boven de ingang daarvan ademt een zachter vermaning, van P.C. Hooft: ‘Schrik niet, ik wreek geen quaat, maar dwing tot goet. Straf is myn hand, maar lieflyk myn gemoet’.

Het rasp- en het spinhuis vormen nog steeds enkele van de vele blijken van de manier waarop Amsterdam na de Alteratie (26 mei 1578, de dag waarop de stadsbestuurders overgingen naar het calvinisme) armen en wezen aanpakte: kloosters werden heringericht als opvoedingstehuizen. Het centrum van de stad kwam er vol van te staan. De aanpak van de armoede wordt er een van een straffe opvoeding tot deugdzaamheid en arbeidzaamheid. Landloperij, armoede, hoererij en ongeletterdheid werden gezien als hindernissen voor het opkomende kapitalisme. Het neo-stoïcisme vat het samen: alles geschiedt volgens een innerlijke en absolute noodzakelijkheid, die tegelijk de absolute doelmatigheid is. Geleerden – als Dirck Volkertsz. Coornhert en politicologen-avant-la-lettre als Justus Lipsius wezen daarop – zij rechtvaardigden het praktisch-pedagogische gehalte van het humanisme expliciet.

Terug naar het begin van die zestiende eeuw. Wie stond er aan het begin van die ontwikkelingen? In 1526 zette Juan Lois (Johannes Ludovicus) Vives (1492-1540), humanistisch onderwijskundige uit Valencia, dit nieuwe programma van de sociale en pedagogische armenzorg uiteen. Tijdig, in 1509, was hij als Joodse jongeman zijn grimmige geboorteplaats en het Spanje van de Inquisitie ontvlucht – het leven van zijn vader zou in 1522 op de brandstapel eindigen, zijn moeder werd in 1529 opgedolven uit haar graf en ook verbrand. Te leper, op de grens van het huidige Frankrijk en België, en vanaf 1512 in Brugge, verwierf Vives, inmiddels adviseur van keizer Karel V en diens ambassadeur in Engeland (tevens af en toe echtscheidingsadviseur van koning Hendrik VIII), faam met een tweedelig traktaat onder de titel *De Subventione Pauperum* (of: *Secours vanden Aermen*, d.i. ‘Over de ondersteuning van de armen’), dat de nieuwe armenpolitiek overzichtelijk verwoordde.

In het eerste deel van zijn traktaat analyseert Vives armoede als een maatschappelijk probleem dat een taak voor de overheid inhield, en niet langer primair voor de kerken. De methode die hij aanbeval om de armoede op te heffen en de armen te leren zich zelfstandig in hun levensonderhoud te laten voorzien, was tweevoudig: de absolute arbeidsplicht voor iedere arbeidsgeschikte, en individuele steunverlening; voor andere categorieën armen zouden andere regels moeten gelden. Het tweede deel van het traktaat werkte de ‘politie van de armen’ nader uit, de nieuwe sociaal(pedagogische) armenzorg.

Vives had over zijn ideeën contact met Erasmus en More. Karel V hield met zijn aanbevelingen rekening in zijn *Placaet* van 1531, een verordening over de zorg voor de armen: zieken, kraamvrouwen, weduwen, wezen en vondelingen. We zien daarin werkelijk een veranderende kijk op de armoede en de aanpak ervan. In de plaats van de statische hemelse ziele-economie kwam het opvoedende bestanddeel: arme kinderen werden verplicht een ‘negociatie’ (ambacht) te leren. De politie (of police) gaat rond 1525 wortelen in de burgerlijke armenzorg. Haar tweede fase, veel later: sinds het eind van de zestiende eeuw, kunnen we kenschetsen als die van opsluiting en arbeidswang van de ‘onverbeterlijken’, zie boven. Vives categoriseert de armen aanvankelijk drievoudig: invaliden, huiszittende armen en vagebonden. Later volgen meer onderscheidingen van groepen waarmee de burgers zich moeten inlaten: onverbeterlijken, steuntrekkers, vrouwen, wezen, ouden van dagen, arbeiders, gezinnen. Vives bepleit een absoluut verbod op bedelen en aalmoezen, en de instelling van een ‘ghemeene buerze’ (stedelijke armenkas).

Ziedaar de kernelementen van de vivesiaanse armenzorg: pragmatische (her)opvoeding, drang en waar nodig dwang, het sorteren van armen, de stedelijke context.



Het actief én preventief indammen van maatschappelijke onrust rechtvaardigde Vives mede vanuit het eerdergenoemde welbegrepen eigenbelang: 'Non est sapientis magistratus relinquere tantam civitatis partem inutilem' ('Het is geen wijs magistraat die een zo groot deel van de stad onbenut laat'). Vives' tijdgenoot Egidius Wytsius (Gilles Wijts) had bij de 'liefdadigheid als armenzorg' wel het recht, maar nog niet de nuchtere plicht van de overheid verdedigd.

In leper werd het programma meteen ingevoerd, reeds voor de vertaling ervan in 1533. Vives beval overneming ervan aan voor Brugge (wat pas in 1562 gebeurde). De Staten van Holland en Utrecht ontvingen deze nieuwe stedelijke armenzorg-strategie al eerder met belangstelling.

In deze vroege vormen van het (ped)agogisch werk op de wijze van Vives komt het humanisme minder naar voren als een beschaafde maatschappijvisie van de hogere klasse dan als een samenhangend geheel van neo-stoïcijns verdedigde activiteiten: het pedagogisch dwingend indammen van maatschappelijke ongeregeldeheid. De katholieke kerk, de gevestigde armenbegeleiders, reageerde tweeslachtig op Vives' programma. Plaatselijke geestelijken sloten zich vaak aan bij deze groeiende stedelijke praktijk, vaak ook niet. De universiteiten van Parijs (Sorbonne) en Leuven hadden hun bedenkingen, in 1531 en 1562: ze bestreden de

huidige maatschappij en de pedagogisch getinte verheffing der armen zoals bepleit door Juan Lois Vives? Op het eerste oog zie ik die wel – opgelegde eigen verantwoordelijkheid van de burgers, eindregie van de overheid – maar er moet me wel iets van 't hart. Wie irriteert zich niet regelmatig over de hedendaagse opvoedende vermaningen die als een dot slagroom – merknaam: 'participatiesamenleving' – gespoten worden op de terugtrekkende bewegingen van de Rijksoverheid die decentraliseert én bezuinigt, die verzorgingshuizen sluit én (klein)kinderen en bureaus oproept tot fijne mantelzorg? Van overheidswege werd zelfs het idee van een mantelzorg-boete getoetst voor wie die plicht niet nakomt (zeker na die zogeheten 'keukentafelgesprekken'). En dan komen er ook nog de transities van de zorg, de jeugdzorg en de toeleiding naar de arbeidsmarkt, met ingang van 2015. De aanhoudend quasi-zachte vermaningen van de landelijke overheid verhullen deze stevige politieke besluiten en harde bezuinigingen. We moeten ons beter gedragen, samen met z'n allen komen we er wel uit (Notten, 2013). En daar komt dan weer de meta-ambitie van de politiek overheen die het van ons gevraagde vertrouwen in de toekomst zelf wil regisseren – de huidige minister van Defensie vatte de taak van die overheid treffend samen: 'verwachtingenmanagement', oftewel het aansturen van de eigen ideeën van de burgers.



economisering en de pedagogisering van de 'lofwaardige armenzorg', ze hadden twijfels over de kwaliteit van de armenbezoekers en over de armenkassen die mogelijk gevuld zouden worden met kerkelijk bezit; bovenal keerden ze zich tegen Het Recht des Staats: 'geen ongewijde voet in de hospitalen'. Zo bestempelde de Augustijner pater Villavincencius in 1567 de stedelijke armenzorg van Vives c.s. tot een 'Lutherse ketterij die het terrein der kerk aanrandt'.

Luther, More en Erasmus, Vives. We zijn vijf eeuwen verder. Wie ontwaart niet overeenkomsten tussen de

Vraag: waarom kan een kabinet of een minister niet gewoon uitleggen waarom bepaalde beslissingen genomen of nagelaten worden, in lijn met een Regeerakkoord, langs de argumenten van de positieve gedogers van het kabinet, vanwege te hoge kosten en/of op grond van decennia-oude, solide, partijpolitieke overtuigingen? (Wij kunnen er te zijner tijd tenminste ons stemgedrag op afstemmen.)

Wat 'n fascinerende drieslag: de burgers die zich keurig en sociaal moeten gedragen na de vervenning van de *Great Society*, de verzorgingsstaat, een overheid die niet alleen de boel decentraliseert en tegelijk aan de hoofdkraan van de financiën draait en ook de verwachtingen van haar onderdanen regisseert. We kennen

die mix van een neoliberale politiek, omlijst door pedagogisch getinte rechtvaardigingen en met gefocuste en gespindoctorde opbrengsten inmiddels ruim dertig jaar. Van 1982 stamt de aanduiding *No nonsense* (van het eerste kabinet-Lubbers) die gelijkop ging met even warme als gratis opvoedingstaal, tot de eeuwwisseling vooral van CDA-zijde. In oktober jl. moesten enkele onbevange verdedigers van Eigen Kracht-initiatieven ('tegen de Bureaucratie van Boven') toegeven dat de door hen uitgedragen inzichten stilzwijgend waren overgenomen door politieke participatie- en verwachtingenmanagers (Hilhorst & Van der Lans, 2014). Tegelijk

vernemen we dat slechts 35% van de Nederlanders die participatiesamenleving nog vertrouwt.

Een roomzoete mix van beleid en sociale opvoeding? Hoe anders dan vijf eeuwen geleden! We beperken ons tot het tweede bestanddeel, de publieke opvoeding. Is de pedagogiek in een nieuwe fase gekomen? Haar historie aan de universiteiten verliep in ruim honderd jaar van wijsgerige lijnen (tot de jaren 60 van de vorige eeuw) via maatschappijwetenschappelijke en -kritische oriëntaties (van de jaren 60 tot in de jaren 80) naar de huidige empiristische, vaak breinwetenschappelijke eenkennigheden. Is de opvoedkunde dan nu geheel ge- of ontknoken, als een stille steunpilaar of echo van de politiek? Over deze kwestieuze rol vernemen we nog weinig van haar onderzoekers en docenten in het hoger onderwijs.

Want er valt meer dan genoeg te heroverwegen wat betreft de verhoudingen tussen de economie, het beleid en de bijbehorende pedagogische rechtvaardigingen en educatieve aansporingen. In 2006 presenteerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid een nota die de continuïteit van de taken van de verzorgingsstaat helder uiteenzette aan de hand van de vier v's: verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden (vgl. Notten, 2007). Dat zijn nog altijd allevier pregnante zakelijke en morele begrippen, ze hebben geen dubbele-bodem-zwarte taal nodig. Flauwekul om te denken dat de vrije markt en de wetenschap zonder moraal kunnen, riep de socioloog Abram de Swaan in 2008 tot De Nederlandsche Bank. Nee, hij doelde niet op de moralisering die als een slagroom over cynische decentralisaties en neoliberale bezuinigingen wordt gespoten. Weldenkend handelen én nuchterheid, distantie en scepsis: dáár gaat het om. Ook opvoed- en educatiedeskundigen kunnen niet zonder. Zij kunnen de waarschuwing van De Swaan ter harte nemen.

En kijk naar de pragmaticus Vives, u behoeft hem in 2015 niet te volgen, maar laat de opvoedkunde niet nivelleren tot een zeurende bijklank van het marktisme.

Aantekening

Het middendeel van dit artikel is goeddeels gebaseerd op Michielse (1986) en Notten (1990).

LITERATUUR

Dijksterhuis, E.J. (1950). *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam: Meulenhoff, 1950.

Hilhorst, P. & J. van der Lans (2014). Eigen kracht ontkracht. *De Groene Amsterdammer*, 138(41), 9 oktober 2014, 36-39.

Michielse, H.C.M. (1986). Secours van den Aermen – Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een 'andragogische' technologie. *Tijdschrift voor Agologie*, 15, 1986, 267-287.

Notten, A.L.T. (2013). De teruggezette verzorgingsstaat: opvoeding in het kwadraat? [Bespreking van Een beroep op de burger, Sociaal en Cultureel Rapport 2012.] *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 22(2), 2013, 188-200.

-- (2012). Onderwijs, jongerenwerk, jeugdzorg: politici, stop met het opgeheven vingertje! In: Id., *Vleermuisouders en andere essays over het opgroeien in de stad*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2012, 175-188.

-- (2007). Vuilheid, behoefte, ziekte, onwetendheid, ledigheid – en de hedendaagse uitdagingen aan het verheffen en het verbinden. *Sociale Interventie*, 16(1), 2007, 55-62. <http://www.journalsi.org/index.php/si/article/viewFile/55/51>

-- (1990). *Godsdienst en sociale wetenschappen 2. Deelmodule Godsdienst en andragologie*. Breda: Stichting Open Theologisch Onderwijs / Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1990.

Schischkoff, G. (1978). *Philosophisches Wörterbuch*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1978.

Swaan, A. de (2008, 2012). 'Hoe wetenschap plots een meninkje werd.' Toespraak tot de Nederlandsche Bank, 30 oktober 2008. Zie ook: Reijnhout, T., 'De vrije markt kan niet zonder moraal. Socioloog Abram de Swaan over de waanidee van het marktisme.' In: *Weten is meer dan meten*. Utrecht: Bijleveld, 2012, 86-93.

Vives, J.L. (1526). De Subventionem Pauperum, sive de humanis necessitatibus libri duo; ad Senatum Brugensem. In: *Johannis Ludovici Valentini Opera Omnia, distributa et ordinata in Argumentorum Classes præcipuas a Gregorio Majansio*. Valencia 1782-1790, IV, 420-494.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006 [Een bespreking hiervan, zie Notten 2007].



Ton Notten was veertig jaar gelijktijdig werkzaam als docent en onderzoeker in de sociale pedagogiek en andragologie, laatstelijk Urban education, bij de Universiteit van Amsterdam, de Hogeschool van Amsterdam, de Hogeschool Rotterdam en de Vrije Universiteit Brussel.